

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 11

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК
2018

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 18.04.2018 р.)

Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 3 від 12.04.2018 р.)

Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 9 від 28.02.2018 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бесов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, М.П. Недюха, Ю.О. Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко,
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет

<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Харковенко Р.В. Актуальні питання національної культурної спадщини України як частини загальноєвропейського надбання	7
Бичковська Г.М., Горькова А.О. Суспільно-політичні та культурні передумови створення Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК	11
Вечерський В.В. Типологічні контамінації в архітектурі Лівобережної України XVIII ст.	15
Романченко О.Д. Проблеми і тенденції реставраційної практики середини ХХ – початку ХХІ ст. (на прикладі церкви Феодосія Печерського в Києві)	19
Зайцева В.О. Зовнішній настінний розпис кріпосних мурів Києво-Печерської лаври. Історія реставрації, дослідження та проблеми збереження	26
Черевко І.А. Розвиток екзогенних геологічних процесів на території Києво-Печерської лаври та їх вплив на стан пам'яток	31
Руденок В.Я., Василенко А.А. Чернігівський Іллінський монастир за результатами археологічних досліджень	37
Старенький І.О. Охоронні археологічні дослідження на території заповідників (на прикладі Кам'янця-Подільського)	40
Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Report on Baturyn archaeological research in 2017	43
Сенченко Н.М. Церковні пам'ятки: генеза термінології XVIII–XIX ст.	48
Протоиерей Чурочкин А.А. Церковь Николая Великоречецкого в Путивле	52
Коваленко Ю.О. Храми села Некрасового	56
В'ялець А.В. Українська лінія: історія будівництва, проблеми збереження та туристичний потенціал	61
Данько С.М. Ботанічна пам'ятка природи «Акація біла», яку посадив Т.Г. Шевченко: міф чи реальність	67

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Тищенко К.М. Парфянський пласт українських прізвищ Сіверщини: Коперсаки, Подопрігори, Дейнеки	70
Троцька В.І. З історії дослідження глиняних виробів у світоглядних уявленнях та віруваннях населення доби Київської Русі (за писемними джерелами та археологічними даними)	80

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Бакалець О.А. Нові знахідки срібних монет та зливкових гривень XIV–XV ст. на території Поділля та Сіверщини	84
Шерстюк В.В., Коваленко М.В. Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини	91
Клюєв А.М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району	96
Гриценко А.П. Заснування населених пунктів Глухівщини в другій половині XVII століття в результаті переселення жителів Правобережжя України	104
Степенькін С.Ю. Стародубський полковник Тимофій Золотаренко	107
Железко Р.А. Ніжинський полковник Остап Золотаренко	109
Лесик Л.В. Благоустрій міста Ніжина у XVII–XVIII ст.	112

Железко К.А. Ніжинська фортеця в часи Північної війни 1700–1721 рр.	114
Токарев С.А. Вихідці з остерської шляхти у складі козацької старшини Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст.	117
Попружна А.В. Традиції увічнення пам'яті в поховальній культурі козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.	120
Мезенцев В.І. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст.	125
Павленко С.О. Зображення гетьмана І. Мазепи та його наближених у настінних композиціях Софії Київської	137
Хармак М.М. До питання про гончарне ремесло Батурина кінця XVII – середини XVIII ст.	142
Мицик Ю.А. Нові документи з історії Глухівщини гетьманської доби	144
Тюльпа С.П. Українська мемуаристика історії Глухова (автобіографічні спомини, записи, щоденники).....	148
Тарасенко І.Ю. Матеріали Крелевецької сотенної канцелярії (фонд 64 ЦДІАК України)	151
Мицик Ю.А. Свято-Успенський жіночий монастир в Нових Млинах в світлі документів фонду 140 ЦДІАК України	155
Луняк Є.М. Родина Розумовських в анекдотах французьких сучасників	158
Травкіна О.І. Про заходи щодо обов'язкового навчання дітей священно-та церковнослужителів у Чернігівському колегіумі у 60-х роках XVIII ст. (Наказ Уланівській катедральній волості).....	162
Заремський М.Й. «Міркування двох індієць...» Я. Козельського: гносеологічні ідеї в контексті просвітництва	165
Іванченко Л.А., Марченко М.О. Історія Глухівщини 1729–1829 рр. на сторінках домашнього архіву М.О. Марченка	170

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Будзар М.М. Мати і дитина у панському маєтку Лівобережної України першої половини XIX ст. (за его-документами з архіву Галаганів)	176
Барабаш Н.О. Приватний пансіон П. Білецького-Носенка за споминами М. Маркевича	180
Міллер Н.В. Маловідомі факти з біографії педагога, етнографа, фольклориста Петра Чуйкевича (з нагоди 200-ліття від дня народження)	183
Діденко Я.Л. Пам'ятки Чигиринщини в творчій спадщині Міхала Грабовського	189
Заїка О.Я. «Залишив по собі незабутній слід чарівного спогаду» (до 200-річчя від дня народження В.І. Штернберга)	193
Іваненко А.О. Наукові студії викладачів загальноосвітніх кафедр Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840–1875 рр.)	197
Котельницький Н.А. Політична діяльність ліберальних земців Північного Лівобережжя (60–80 рр. XIX ст.)	200
Коваленко О.О. Земська діяльність Г.О. Милорадовича (друга половина XIX ст.)	204
Солодка К.Ю. Службові правопорушення серед чиновництва Ніжинського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст.	207
Католик А.В. Стан доземської системи охорони здоров'я на Чернігівщині 1844–1863 рр.	210
Нікітін В.Г., Терех М.І. Особливості земської медичної реформи в Конотопському повіті Чернігівської губернії у 1864–1890 роках	213
Назарова В.В. Історія становлення Глуховської Земської больницы во второй половине XIX – в начале XX века	218
Іванченко Л.А. Будівничі сільського господарства другої половини XIX – початку XX ст.:	

вплив громадсько-просвітницької діяльності та соціально-інтелектуального оточення П.М. Дубровського (1857–1916) на розвиток української нації	227
Мірошниченко Н.О. Розвиток початкової сільськогосподарської освіти в Україні (XIX – початок XX ст.)	233
Степанова О.В. Фактори розвитку сировинної бази цукрової промисловості в Чернігівській губернії у XIX – на початку XX ст.	237
Снагощенко В.В. М.І. Мурашко – фундатор Київської рисувальної школи (1875–1901)	241
Крижанівський В.М. Соціальний та професійний портрет викладачів історії Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.)	245
Чернякова Я.В. Ув'язчі листи на ім'я А.Я. Терещенка (за документами Державного архіву Сумської області)	249
Юрченко С.Б. Три листи Ніколи Терещенка, що стосуються будівельної історії Трьох-Анастасіївської церкви	252
Шишкіна Ю.А. Невідомий майстер кам'яних справ	253
Мірошниченко О.М. Реєстр надгробків XVIII – початку XX ст. Вознесенського кладовища міста Глухова	256
Орлов В.М. Релігійна політика Російської імперії щодо неправославних християнських об'єднань і їх діяльність в Україні XIX – початку XX ст.: українська радянська історіографія 1950-х – першої половини 1980-х рр.	264
Федусь Д.М. Церковна історія у доробку П.М. Добровольського	267
Татарчук В.В., Константинов В.О. Уточнення аспектів авіаційної діяльності Федора Терещенка (1910-ті роки). До 130-річчя від дня народження	269
Артемова Л.В. Глухів в Українській революції 1917–1920 рр.	273
Кириєвський В.Д., Земанек А.О. Битва за Шостку. 1918	276
Кужельна О.В. Шостенський військовий комісаріат у 1919–1921 роках	284
Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський: еміграція і повернення в Україну (1919–1924)	290
Мошик І.В. Формування місцевих органів радянської влади на Глухівщині у 20-ті роки XX ст.	300
Непотенко І.В. Конфігурація торговельного простору Чернігова в умовах екстремальної повсякденності	305
Рига Д.В. Скасування гімназійної освіти та процес становлення середніх навчальних закладів міста Чернігова у 20–30-х роках XX ст.	308
Рой С.В. Робітничо-селянський факультет при Ніжинському інституті народної освіти: особливості виникнення та функціонування протягом 1921–1930-х рр.	311
Лебедева Ю.О. Політизація українознавчих досліджень на початку XX ст.	315
Глухенький А.А. Чернігівські архієреї Української автокефальної православної церкви у 20-х роках XX ст.	321
Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920-х – на початку 1930-х рр.	324
Горох М.В. Роменський універмаг «Торгсин»: біографічні довідки	329
Салтан Н.М. Внесок Василя Дубровського та Дмитра Соловєя у розбудову громадсько-політичного життя Харкова за часів німецької окупації, 1941–1943 рр.	332
Рожкова Л.І. Повсякденне життя у роки нацистської окупації за спогадами сумчан	337
Заїка В.В. Глухів. Відродження (з приватних записів В.М. Заїки 1943 р.)	341
Юхно Ф.А. Листування вірян із органами влади як дзеркало їх відносин на Чернігівщині у 50-х рр. XX ст.	346
Литовченко О.Л. Панорама Чернігівського Дитинця за матеріалами кінострічки «Там, на неведомых дорожках...» (1982 р.)	350
Демиденко Н.М. Діяльність Павла Зайцева (1886–1965) – відомого шевченкознавця, громадсько-політичного діяча: повернення із забуття	353

Салата С.А., Константинов В.О. Павло Романчук – уродженець Сіверщини і директор Київської астрономічної обсерваторії	357
Салтан О.М. Топонімічні варіації пояснення назви міста Мена Чернігівської області	360
Ткаченко В.М. Історіографічно-джерелознавчі матеріали до вивчення Чернігово-Сіверського писанкарства	365
Ковальов О.Є. З історії розвитку мистецтва витинанки	369
Ликова О.Г. Михайло Китриш – від ремісника до мистця	373
Бурда І.О., Абакумова В.І. Народний молодіжний аматорський театр «Пілігрим» у м. Глухові: етапи становлення та сучасність	376

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Булик Н.М. Світло й тіні музейно-археологічного життя Львова першої половини ХХ ст. (на прикладі музею Дідушицьких)	380
Яненко А.С. Основні експозиції Всеукраїнського музейного городка / Українського центрального антирелігійного музею у 1930-х рр.: проектування і реалізація	387
Тетеря Д.А., Білоусько В.М. Роль Т.Г. Мовші у створенні першого в Україні Музею трипільської культури	399
Пістоленко І.О. З історії музейної справи на Полтавщині у 1960-ті – 1990 роки: традиції і новації полтавських художників-експозиціонерів	405
Янченко В.В., Махота О.О. Музей середньовічних музичних інструментів у «Парку Київська Русь»	411
Тетеря С.А., Костюк Н.В. Сучасні дослідження кобзарської традиції – основа реекспозиції Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»	417
Шкіра М.В., Шкіра Н.М., Шкіра Л.М. Різьблені сволоки у традиційному народному житлі (за матеріалами артефактів Музею народної архітектури та побуту середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»)	420
Ревага Н.М. Зібрання ікон Покрови Пресвятої Богородиці Переяславщини ХІХ століття у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»	427
Кондратенко Н.Г. Поезія великих форм: керамічні миски Івана Гладиревського у зібрання Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського	430
Чечель Ж.А. Виставки-конкурси кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства як стартовий майданчик для молодих керамістів	434
Дунайна І.Г. Фарфор та фаянс Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: формування та предметний склад колекції	434
Дем'яненко Н.Д. Вулики з пасіки П. Прокоповича у фондовій збірці історико-етнографічного заповідника «Переяслав»	437
Старченко В.І., Сулима О.С. Східні навіювання	444
Онопрієнко О.В. Інтерактивність як один з елементів музейної педагогіки в діяльності комунального закладу «Глухівський міський краєзнавчий музей»	447
Новікова-Вигран О.С. Стратегія розвитку НІАМ «Київська фортеця» на період 2016–2026 рр.	450
АВТОРИ	455

24. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 2, арк. 10.
25. ДАЧО, ф. 7720, оп. 26, спр. 1, арк. 193.
26. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 5, арк. 136
27. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 5, арк. 136 зв.
28. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 2, арк. 127.
29. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 10, арк. 241.
30. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 5, арк. 201.
31. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 1, арк. 84.
32. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 10, арк. 62.
33. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 2, арк. 59. (не знайшла по тексту)

Кужельная Е.В. Шостенский военный комиссариат в 1919–1921 годах

В статье исследуются структура, численность, основные направления работы, военный опыт и уровень образования сотрудников Шостенского военного комиссариата в 1919–1921 гг. Приводится список сотрудников военкомата и их биографические данные.

Ключевые слова: военные комиссариаты, структура, гражданская война, Шостенский пороховой завод.

Kuzhelna O.V. Military commissariat of Shostka in 1919–1921

The article covers a structure, quantity, basic work assignments, military experience and level of education of employees of military commissariat of Shostka in 1919–1921. A list over employees of military commissariat and their biographic information is brought.

Key words: military commissariat, structure, civil war, Shostka powder-mill.

25.02.2018 p.

УДК 94(477): [-054.72] М. Грушевський «1919/1924»

Ю.І. Шаповал

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ЕМІГРАЦІЯ І ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ (1919–1924)

Висвітлюються обставини перебування М. Грушевського у вимушеній еміграції у 1919–1924 рр., мотиви і обставини його повернення в комунізовану Україну.

Ключові слова: Грушевський, еміграція, УПСР, КП(б)У, ВУАН, повернення.

Роки вимушеного перебування в еміграції стали для Михайла Грушевського важким випробуванням. З України він виїхав як політик, який зазнав поразки, за кордоном пережив політичну трансформацію, підсумком чого стало його повернення в Україну. Про цей період, про мотивацію дій М. Грушевського, про наслідки його повернення вже писали фахівці [1]. Разом з тим ця проблема, як видається, все ще потребує уваги і докладного аналізу.

З появою Директорії у Києві наприкінці 1918 р. вона взяла курс на порозуміння з Антантою. Будучи противником цього (оскільки Антанта не визнавала самостійності України), Грушевський звернувся до ЦК УПСР з пропозицією вислати за кордон своїх представників. Вони мали встановити контакт із закордонними соціалістичними організаціями, щоб мати інформацію і здійснювати контроль державного представництва УПСР. Члени Директорії відреагували на цю

пропозицію спочатку негативно. Однак в лютому 1919 р. вони не лише змінили свою думку, а й виділили кошти для делегації. Як вважав Грушевський, мотив був такий: «Зручніше буде позбутися мене з України» [2, с. 100].

І «позбавлення» відбулося: Грушевський опинився спочатку у Кам'янці-Подільському, де протягом місяця редагував газету «Життя Поділля», а 20 березня 1919 р., погодившись виконувати обов'язки представника Закордонної делегації УПСР, виїхав через Станіслав до Праги, куди прибув 18 квітня.

Тут він контактував з чеськими соціалістами, кілька разів зустрічався із Томашом Масариком. Це був переддень Конференції II Соціалістичного Інтернаціоналу в Люцерні у Швейцарії, яка мала розглянути питання про прийом нових партій. З огляду на це Грушевський у Празі підготував французькою мовою три брошури – про Програму УПСР (центральної течії), про земельний закон Центральної Ради і огляд про українську революцію у 1917–1919 рр.

З Праги він поїхав до Парижа, де відбув зустрічі з англійськими і американськими дипломатами, прагнучи ще раз привернути їхню увагу до українських питань. Результат, як і слід було сподіватись, виявився сумн(івн)им: представники США і Великобританії не виявили довіри до політичного аутсайдера, яким подавав для них Грушевський. Та для останнього це вже ніби і не мало особливого значення. Він не вірив у дипломатичну підтримку Заходу, а сподівався на політичну солідарність західних соціалістів.

У Парижі найбільш близьким помічником і колегою Грушевського був Дмитро Ісаєвич [3, с. 671–688]. Разом вони взяли участь у кооперативному з'їзді союзних і нейтральних країн. З огляду на надзвичайно складну ситуацію в Україні 1919 року дві українські соціалістичні партії – УПСР і Українська соціал-демократична партія (УСДРП) – відрядили свої делегації з метою увійти до Другого Інтернаціоналу, добитись в останньому визнання права України на самостійність і здобути підтримку для самостійної України в європейських парламентах і Лізі Націй. Представники УПСР Грушевський і Ісаєвич повинні були взяти на себе ініціативу в організації цієї акції, залучивши до неї і УСДРП. Наприкінці червня 1919 р. в Парижі було оформлено консолідацію УПСР і УСДРП. З боку українських есерів протокол підписали Грушевський та Ісаєвич, з боку соціал-демократів – П. Дідушок і Б. Матюшенко Цей протокол, підтверджений пізніше закордонними конференціями УСДРП у Відні і УПСР – у Празі, передбачав солідарну акцію обох партій у Другому Інтернаціоналі, колах європейської демократії та в налагодженні співпраці з «недержавними» народами з метою боротьби проти більшовиків, за самостійну Україну.

Разом з Ісаєвичем, Матюшенком і Дідушком Грушевський вирушив у Люцерн (Швейцарія), щоб взяти участь у роботі вже згаданій конференції II Інтернаціоналу. Конференція розпочалася 1 серпня 1919 р. і з-поміж інших

рішень ухвалила декларацію про право на державний суверенітет України та інших східноєвропейських держав, утворених на території колишньої Росії. Грушевський та Ісаєвич вдвох підписали видану французькою і англійською мовами брошуру-звернення делегації УПСР до соціалістичних партій з рішучим протестом проти анексії Галичини Польщею. 31 грудня 1920 р. цей протест було надіслано до секретаріату II Інтернаціоналу. 15 січня 1920 р. Грушевський, як голова Комітету незалежної України, і секретарі Комітету Д. Ісаєвич та М. Лозинський підписали «Відозву до народів цивілізованого світу» з протестом проти польського терору в Галичині, проти санкції Мировою конференцією окупації Галичини [4, с. 363–364]

Під час конференції відбулося знайомство Грушевського з членом німецької делегації Оскаром Коном, який – крім іншого – був ще й юрисконсультом радянської місії у Берліні, мав зв'язки з більшовицькою Росією. Саме Кон у майбутньому відіграватиме роль посередника між Грушевським і офіційними радянськими представниками у Берліні [2, с. 101].

Після Люцернської конференції Грушевський приїхав до Праги, де 16–18 серпня взяв участь у з'їзді робітничих кооперативів, а потім разом з емісаром ЦК УПСР за кордоном Олександром Жуковським відвідав Відень і Берлін, де вів переговори з лівою німецькою соціалістичною партією «незалежних».

У липні 1919 р. під час перебування у Парижі Грушевський оприлюднив свою ідею про заснування громадської міжнародної організації «Комітет незалежної України», головною метою якої було інформування світової громадськості про політичні цілі боротьби українського народу. «Комітет» проіснував до серпня 1920 р. [5, с. 98–99]. Ще один задум народився після низки зустрічей з соціалістами Франції та інших країн. Він полягав у тому, щоб видавати спільний інформаційний журнал французькою і окремо англійською мовами «L'Europe Orientale/Eastern Europe» («Східна Європа»).

Перше число цього видання за участю Грушевського побачило світ на початку вересня 1919 р., а всього вийшло друком 10 номерів журналу (останній датований січнем 1920 р.). Грушевський був не лише ініціатором, а й співредактором і частково забезпечував це видання з фондів уряду УНР. Сам він вмістив у журналі низку статей на актуальні теми про події в Україні. Зокрема, у статті «Проклята спадщина» він описує відступ більшовиків з Києва і вступ денікінців, шкодує з приводу того, що між Росією і Україною не дійшло до чесної і справжньої федерації, засуджує більшовиків за те, що вони прагнули не згоди з українцями, а лише встановлення своєї влади: «Не тільки більшовики вимагали, щоб Україна була советською республікою, але вони хотіли нею провадити самі та мали претенсії під червоним прапором большевизму продовжувати старі централістичні традиції російського панування в прилучених провінціях, і це для того, щоб експлуатувати Україну на користь Москви... Це чергова політична

помилка большевиків... овоч «проклятої спадщини» старого централізму, імперіялізму, ганебно скритого під червоним прапором большевизму» [2, с. 120].

Ці слова засвідчують, що Грушевський, з одного боку, абсолютно точно артикулював явище, яке згодом один з російських філософів назве «октябрським націоналізмом» (йдеться про Жовтень 1917 року) більшовиків, а з іншого – розглядав централізаторську політику Кремля як атавізм традиційного російського централізму. Відтак він ніби «давав» більшовикам шанс змінити свою стратегію щодо України у майбутньому. Пізніше таку зміну Грушевський (як багато хто з українських емігрантів) побачить у політиці коренізації/українізації, а згодом на власному досвіді переконається у неадекватності такого бачення.

Виявом саме такого бачення можна вважати одне з рішень конференції «центральної течії» УПСР, що відбулася у Празі у вересні 1919 р. і у роботі якої брав участь Грушевський. Саме тоді було підтверджено теоретичні і тактичні положення цієї партії, зокрема про «диктатуру трудового народу», про створення «радянського дефінітивного правительтва» шляхом злиття Ради Народних Комісарів УСРР та Уряду УНР. Грушевський з колегами по партії все ще не могли змиритися з думкою про те, що більшовики ні з ким не збираються ділити владу.

У листопаді 1919 р. в Парижі Грушевський взяв участь у редакційних зборах журналу «L'Europe Orientale». Присутні на засіданні представники східноєвропейських народів, розчаровані політикою Антанті, вирішили «однодушно стати на позиції необхідності порозуміння з Советською Росією» [2, с. 101].

27 січня 1920 р. у Берліні Грушевський за посередництва Отто Кона зустрівся з радянським представником Віктором Коппом, який заявив, що «Росію треба негайно замирити з Україною». При цьому умовою «мусить бути перетворення в советську республіку» [2, с. 101]. Грушевський намагався довести, що така думка в українських діячів вже визріла (хоча модель радянської України у них відмінна від московської), але необхідно, щоб «Советська Росія щиро і рішуче зріклася всякої інтервенції в українських справах і полишила українським комуністам своїми силами доказувати, що вони можуть» [2, с. 102]. У листопаді 1919 р. Грушевський із родиною приїхав до Швейцарії і оселився в Женеві, плануючи мешкати там і перенести туди журнал «L'Europe Orientale». Однак життя у Швейцарії виявилось задорогим і 2 квітня 1920 р. Грушевські повертаються до Праги. Восени того самого року вони переїждять до Відня, де перебувають до від'їзду в Україну.

У першій половині 1920 р. Грушевському довелося взяти участь у трьох партійних конференціях закордонної УПСР у Празі. Документи цих форумів яскраво відбили політичні уподобання українських есерів за кордоном. Наприклад, I конференція (14–19 лютого) закликала ЦК УПСР до негайного встановлення диктатури трудового народу та входу уряду УНР у договірні відносини з Радянською Росією, а також до укладення УНР воєнної конвен-

ції та економічного договору з більшовицькою Росією. На цій конференції було обрано президію Закордонної делегації УПСР на чолі з Грушевським. II конференція УПСР (24–26 квітня) вимагала виходу УПСР з II Інтернаціоналу і солідаризувалася з III Комуністичним Інтернаціоналом. При цьому у матеріалах конференцій «таврувалися» політичні опоненти есерів (Петлюра, Мазепа, Петрушевич).

Влітку 1920 р. Грушевський та Олександр Жуковський написали листа до ЦК КП(б)У, в якому визнавали заслуги більшовицької партії в боротьбі проти капіталізму і запевняли, що представники УПСР за кордоном «зрозуміли помилковість стремління ізольовати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій». Водночас у листі підкреслювалося, що політична ситуація в Україні не сприяє дальшому розвитку світової революції «через боротьбу, яка виникла між українським народом і Радянською Росією і понині не ліквідована внаслідок допущених з обох боків помилок» [6, с. 21]. Автори листа наголошували, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії, відмовилася від підтримки націоналістів, які пов'язували здійснення своїх надій з європейською буржуазією, і прийняла принципи III Інтернаціоналу. Її завдання полягало в використанні свого впливу в українських трудових масах, особливо серед селянства, для привернення його на бік соціалістичної революції. Саме в цій революції повинно було знайти задоволення соціальних, політичних і національних потреб українського трудового народу. «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, – підкреслювалося в листі, – а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції» [6, с. 21].

18–23 січня 1921 р. у Празі відбулася IV конференція закордонної УПСР, що розглянула проект програми і визначила ставлення до уряду більшовицької України і III Інтернаціоналу. Проекти програми та організаційного статуту були прийняті, однак остаточний варіант програми передали для доопрацювання редакційній комісії за участю Грушевського та його прибічників. Після правок, внесених комісією, програму було прийнято 1 лютого 1922 р. Вона містила вимоги встановлення вже згаданої «диктатури трудових мас робітництва і селянства» і радянської форми влади.

Коли більшовицьке керівництво зрозуміло, що Грушевський і його колеги всерйоз прагнуть повернутися, це питання було винесено у вищі партійні інстанції. Вперше воно розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 р. Олександр Шумський інформував присутніх про бажання Грушевського повернутися. Короткий протокольний запис не дає уявлення ні про хід обговорення, ні про пропозиції окремих членів Політбюро. Ухвала була такою: «Висловитися проти приїзду Грушевського на Україну» [6, с. 24].

Отже, ситуація виглядала до певної міри парадоксально: Грушевський та його колеги по партії шукали порозуміння з більшовиками і навіть пропонували «повну угоду і координування дій УПСР з планами КП(б)У», а лідери КП(б)У не хотіли мати такого потужного союзника. Якраз тут доречно нагадати, що союзник був таки потужний. З-поміж інших українських політичних партій УПСР відрізнялась тим, що була найбільш масовою, справляла значний вплив на українське селянство, висунувши, зокрема, вимогу знищення приватної власності на землю і передачу всіх земель українському народові – в «Український земельний фонд». З нього земля мала розподілятися для користування через громадські організації між селянством. Щоправда, пізніше, влітку 1917 р, УПСР визнала необхідність реалізації гасла соціалізації землі.

Ліві українські соціалісти-революціонери – фракція УПСР, що виникла в травні 1918 року на IV з'їзді – захопила в свої руки центральний друкований орган – газету «Боротьба» – і далі діяла як самостійна партія УПСР (боротьбистів). У 1920 р. боротьбисти, як тоді мовилося, «саморозпустилися» і влилися в КП(б)У. Можливо, Грушевському та його колегам цей вчинок до певної міри слугував за взірець.

На початку лютого 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про протидію Володимиру Винниченкові, який повернувся був в Україну, «торгувався» з більшовицькими лідерами за посаду, а невдовзі, дуже незадоволений, виїхав за кордон, розпочавши там антибільшовицьку кампанію. Розробили відповідні контрзаходи. Наприкінці ухвали, підписаної тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У Вячеславом Молотовим, є лаконічний пункт: «Питання про Грушевського відкласти» [6, с. 24]. 26 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову заслухало питання «Про Грушевського та інших українських есерів». Ухвалили: «Визнати приїзд Грушевського на Україну в даний момент несвоечасним» [7, арк. 33–34].

Ніхто з більшовицького керівництва ні у Москві, ні у Харкові не збирався ні з ким (а поготів із колишніми політичними суперниками) «координувати» свої дії або щиро пропонувати комусь партнерство. Для комуністичного режиму важливими були розкол, розпорошення, знесення української політичної еміграції. Цього довгий час не бачили Грушевський та його оточення, зафасціновані соціалістичними гаслами, переконані в тому, що «навчилися шанувати в большевиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдовують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас» [8, с. 48].

У цей час в УСРР вже готувався показовий судовий процес над групою членів ЦК УПСР. Він відбувся у травні 1921 р. Серед підсудних опинились Всеволод Голубович, Назар Петренко, Іван Лизанівський, Юрій Ярослав та інші. Наслідки того процесу, а він відбувався в Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв, у порів-

нянні з наступними процесами 1930-х років виявилися м'якими, оскільки основна мета процесу полягала в політичній дискредитації УПСР [9].

Грушевський та його прибічники слідували за ходом процесу, а після його закінчення виступили із заявою. Вони висловлювали жаль з приводу вироку, розцінюючи сам судовий процес як ще одну помилку більшовицького керівництва, яке не зупинилося «у своєму бажанні звести все до диктатури пролетаріату» [6, с. 25].

Діагноз був точний, причому більшовики прагнули досягнути бажаного результату за будь-яку ціну. Одним із свідків у «справі УПСР» був Г. Хименко. Саме про нього у щоденнику 16 квітня 1924 р. згадав академік Сергій Єфремов: «На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небиліці, він зрікся: «не казав»; а на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одмовив: «то вони самі вигадали». Хименко виявляв був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з його не взяв, а була б це оригінальна посвідка – чи про свідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звідомлення, що подавало те, чого не говорилося» [10].

«Справа УПСР» давала зрозуміти, як саме більшовицьке керівництво ставиться до «колишніх». Тим не менш Грушевський продовжував шукати шляхи повернення в Україну, не дивлячись на те, що не всі члени самої УПСР сприймали цю лінію. У липні 1921 р. до Праги приїхав М. Балаш, представник ЦК УПСР з України. Він мав узгодити дії із Закордонною делегацією УПСР. Остання, як поінформував Балаша Жуковський, стала «на позицію примирення з комуністами», з чим посланець з України не погодився, оскільки «ЦК і партія на Україні на такий позиції не стоїть» [11, с. 19].

Тим не менш, поглиблюючи розкол в УПСР, у липні-серпні 1921 р. Микола Чечель, Василь Мазуренко, Олександр Жуковський, Микола Шраг вели в Харкові переговори про повернення в Україну за умови відновлення та легалізації УПСР. Цю умову більшовики відмовились навіть обговорювати, а УПСР характеризували як контрреволюційну партію. 24 серпня 1921 р. Олександр Жуковський писав Грушевському: «Після всього цього якось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори» [6, с. 25].

Проте тоді ж, у серпні 1921 р., ситуація змінилась. Тепер переговори розпочали самі більшовицькі лідери. Вони запропонували Грушевському очолити організацію допомоги голодуючим в Україні, а торговельна місія УСРР висунула пропозицію взяти участь у налагодженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. 14 вересня 1921 р. у Відні Грушевський підписав протокол з видавництвом «Дніпроспілка» про видання та закупку для УСРР згаданої літератури. Погоджуючись на обидві пропозиції, Грушевський не знав, з якими неприємностями йому доведеться стикатися при виконанні обидвох (здавалося б, не таких вже й складних) місій.

Упродовж 1921–1922 років він активно звертався до української діаспори по допомогу голодуючим в Україні, яка здійснювалась через Червоний Хрест УСРР. Разом з тим він реалістично оцінював тодішню ситуацію в Україні, що, зокрема, засвідчує один з його листів до пастора Василя Кузіва з Нью-Йорку. Кузів відгукнувся на заклик Грушевського про допомогу голодуючим в Україні і саме під його впливом було створено Комітет об'єднаних товариств помочі Україні. Зібрані кошти, посилки з харчами переправляли у Відень до Грушевського, а вже звідти вони скеровувались в УСРР, переважно до Києва. У листі до Кузіва 8 лютого 1922 року Грушевський писав: «З України незвичайно сумні вісті. І там голод – а збіже забирають на північ. Офіційні представники Совіт України нічого не роблять, щоб організувати поміч Україні – мабуть, щоб не відтягати акції запомогової від Росії, котру комуністи перед усім хочуть уратувати, як свою головну базу» [12, с. 199]. 15 червня 1922 р. у листі до українського громадського діяча в США Е. Фариняка Грушевський констатував несправедливий розподіл зарубіжної допомоги голодуючим і те, що ця допомога майже не дістається Україні [13, с. 28].

Комуністичний режим скористався трагічною ситуацією, викликаною голодом, у своїх розрахунках, що, до речі, було зрозуміло багатьом сучасникам тих подій, у тому числі і Грушевському. Недаремно 18 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про роботу закордонної організації Помголу, вирішило припинити роботу в Україні організацій, які діють поза контролем комісії Помголу. Відтак і діяльність Грушевського було припинено.

У одному з листів до Кузіва (від 19 липня 1923 р.) Грушевський із гіркотою констатував: «...Виявляється, що мої книги й різні інші видання, мною редактовані, захоплені більшовиками в 1919–20 рр., здебільшого були перероблені на папір, або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт Дніпросоюза спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім «Старі часи», а тепер взяли-ся до історії України для шкіл... Знищені руками нових вандалів книги» [14, с. 60].

29 жовтня 1921 р. Грушевський звернувся з листом до «товаришів М.В. Левицького, повпреда УСРР, Ю.С. Новаковського, голови торговельної місії, і Д.Є. Кудрі, представника Вукоопспілки», які після трьохмісячних переговорів і листування перестали сприяти постачанню в Україну санітарного, освітнього та іншого матеріалу. Вчений звертав увагу своїх партнерів на те, що емігрантська преса довідалася про «безуспішні мої переговори, які дали їй нагоду не тільки вилити нові цебри помий в мій і моїх товаришів бік, але й продемонструвати повну, мовляв, безвиглядність всяких спроб порозуміння з урядом УСРР та співробітництва з ним...» [2, с. 106]. Разом з тим Грушевський від себе і своїх прибічників ще раз підкреслював: «...Лиша-

ючи на боці наші розходження і нашу оцінку болючих сторін нинішнього режиму УСРР, я і вони були готові, в ім'я сих потреб віддати нашу працю й наше ймення на підтримку будівництва нинішньої УСРР» [2, с. 106].

Послідовність Грушевського у питанні про співпрацю з більшовиками викликала нерозуміння і роздратування з боку української еміграції, а також частини членів самої УПСР. Від Закордонної делегації вимагали пояснень. І пояснення довелося давати. Покликаючись на рішення партійних конференцій, Грушевський і його прибічники доводили необхідність дійти згоди з комуністами: «Закордонна делегація, констатуючи соціалістичність сучасного радянського правительства України і відсутність у нього антинаціональних в відношенні до українства тенденцій, вбачає в цім potwierдження правильности зайнятого ЦК УПСР відношення до цього правительства, як до соціалістичного правительства України» [2, с. 105]. При цьому Закордонна делегація запропонувала виключити з УПСР противників цієї лінії, в першу чергу Микиту Шаповала та його прибічників. Це було зроблено постановою ЦК УПСР від 5 серпня 1921 р.

Позбувшись свого основного, як йому здавалося, ворога, Грушевський тим не менш змушений був дати публічне пояснення свого «романсування» із більшовиками. 29 жовтня 1921 р. він надіслав листа до редакції львівського журналу «Вперед», в якому визнавав, що йому дійсно протягом року робилися пропозиції приїхати в Україну, але при цьому висувалася умова припинити політичну діяльність і вийти з УПСР. Не вважаючи «цю комбінацію підхожою для себе», Грушевський підкреслював, що залишається за кордоном.

Водночас у його поясненні була така теза: «Був я і тепер зістаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без ріжниць поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української радянської республіки, заповнюючи живим змістом ці рамці проклямованої української самостійності, а з другого боку, що правляча комуністична партія для урятування соціал-революційних здобутків повинна як найтісніше зв'язатися з українськими радянськими соціалістичними партіями, покликати їх до роботи й зробити співучасниками державного й соціального державного будівництва. Переговори, ведені мною й моїми товаришами з правлячими кругами укр[аїнської] радянської республіки, показали, що справа ще не дозріла» [2, с. 106].

Отже, Грушевський не приховує своєї позиції. Разом з тим він знову переходить на своєрідний «менторський» тон, зокрема «підказуючи», що комуністичний режим повинен зробити «для урятування соціал-революційних здобутків». Такого роду твердження віддзеркалювали неадекватність сприйняття Грушевським політичних реалій УСРР.

18 листопада 1921 р. Грушевський написав відкрито листа на ім'я Голови Раднаркому УСРР Християна Ра-

ковського. У листі він підкреслював, що відмова в легалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення в Україну [15, с. 278]. Він не погоджувався з вимогою більшовиків стосовно УПСР піти на «повне політичне самовідречення». Щодо себе він підкреслював, що його «хочуть бачити не в іншій ролі як службовцем одного з комісаріатів» (йшлося про Народний комісаріат освіти. – Ю. Ш.). Взагалі, зазначалося в листі, замість тактики миротворчої щодо української інтелігенції за кордоном знову була взята на озброєння «тактика непримиренного поборювання, так би мовити, виголодження її» [15, с. 280].

Наслідком такої політики стали розчарування інтелігенції, пошук допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів. Грушевський наголошував на небезпеці радянської бюрократії, яка на зразок старої російської [15, с. 28].

Вихід з такого становища він вбачав у відмові від «партійної виключності», у щирому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та інші. «Треба поділитися з ними владою, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України» [15, с. 284].

Звертаючись до Раковського, Грушевський запевняв, що «за нашими соціалістичними гаслами нема прихованих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями» [15, с. 284]. Далі він підкреслював, що «ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених «на страх української контрреволюції» більшовицькими генералами, були готові працювати під вашим проводом...» [15, с. 284]. Закінчував лист закликом до партійно-державного керівництва УСРР «спільними силами всіх, зрікшись... партійної виключності, скріпити радянську будову...» [15, с. 284].

Цей лист Грушевського до Раковського можна вважати найбільш яскравим документом, що відбивав амбівалентність і подальшу еволюцію поглядів колишнього Голови Української Центральної Ради, який готовий був навіть «переступити через трупи наших партійних товаришів» заради співпраці з більшовиками.

Недаремно після листа Грушевського вищі партійно-державні інстанції УСРР повернулися до питання про евентуальних реемігрантів з кола українських есерів. 30 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)», ухвалило: «Доручити т. Раковському з'ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського» [6, с. 30]. У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи щодо повернення Грушевського та його групи, але всі сходилися на тому, що в разі повернення вони не повинні займатися політичною діяльністю і що сам факт повернення слід вико-

ристати для розколу української політичної еміграції.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про українську еміграцію». З інформацією виступили представник УСРР у Чехо-Словаччині М. Левицький та заступник наркома закордонних справ УСРР Я. Яковлев (Епштейн). Грушевський, на їх думку, «тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенята розбіглися». На засіданні, по суті, розроблялася дальша тактика розкладу еміграції. Левицький пропонував: «Відбити великі сили, які профільтрувати і відправити сюди, а інтелігенцію групи зміновіхівців використовувати лише для розкладу еміграції, пускати ж їх сюди не варто». Таку ж тактику пропонував і Яковлев: «Обіцянка про повернення буде залишатися обіцянкою, психологічно ми завжди зуміємо вивернутися» [6, с. 31].

Для втілення в життя цих планів було прийнято рішення видавати у Празі «зміновіхівську» газету, активізувати боротьбу проти націоналістичних течій, посилити роботу серед студентів-українців тощо. ГПУ доручалося домовитися з центральними органами про недоцільність висилки за кордон української професури з огляду на складність її розшарування в еміграції» [6, с. 32].

Згадана висилка професури є цікавим свідченням того, що на початку 1920-х років українську інтелігенцію, як і російську, намагалися «поставити на коліна» не тільки за допомогою політико-ідеологічного викриття. Коли 1922 року за кордон з більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, то на так званому «філософському пароплаві» було 77 осіб із України [16, с. 221].

Та навіть цей приклад не зупинив Грушевського. У листопаді 1922 р. він звернувся до київського центру УПСР з листом, в якому детально обґрунтував своє рішення скласти повноваження члена Закордонної делегації. Зокрема, він писав: «Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує... З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожечу до себе з усіх сторін». Грушевський вважав неможливим представляти «партію, котра веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями...» [2, с. 108].

Значною мірою настроїв і поведінка Грушевського у цей час визначалися згортанням ще одного його проекту. Йдеться про Український Соціологічний Інститут (УСІ), що був заснований ще наприкінці 1919 р., а наприкінці 1922 р. фактично припинив свою діяльність. З самого початку Грушевський надавав УСІ особливої ваги. У серпні 1921 р. він писав: «Укр. Соц. Інститут се зараз майже єдина наша наукова репрезентація перед світом, се має своє значіння» [12, с. 193].

Грушевський розробив бюджет майбутнього УСІ, а створений він був і працював завдяки субсидії українського уряду в сумі 400 тис. австрійських крон, пожертві українського громадського діяча і публіциста Юліана Бачинського в сумі 500 доларів, а також отримання

фондів в сумі 3 тис. французьких франків після ліквідації «Комітету Незалежної України».

Проект створення інституту Грушевський розіслав відомим ученим, які перебували тоді в еміграції. На пропозицію Грушевського відгукнулися історик і політолог, ідеолог українського монархізму В'ячеслав Липинський, юрист і політолог, доктор філософії, член соціал-демократичної партії Володимир Старосольський, історик і мистецтвознавець, засновник революційної української партії Дмитро Антонович – син визначного українського історика, професора Володимира Антоновича, приват-доцент Київського політехнічного інституту, член Української партії соціалістів-федералістів Іван Фещенко-Чопівський, юрист і публіцист Михайло Лозинський, Павло Христюк, Микита Шаповал і Микола Шраг. Вони дали згоду прочитати для української громадськості цикл лекцій з різних проблем історії і політики України і видати під грифом УСІ їх наукові монографії [17, с. 50].

УСІ був задуманий не лише як наукова, а й до певної міри як інституція, що мала виконувати політичні функції. Невипадково друкований орган інституту – редакційний Грушевським журнал «Борітеся – Поборете!» – був водночас закордонним органом УПСР. Журнал не періодично виходив у Відні з вересня 1920 по лютий 1922 р. У ньому були надруковані статті Грушевського «УПСР та її завдання», «Між Москвою і Варшавою», «В першій делегації УПСР», «На село!», «Драгоманов в політичній і національній розв'язці українства», «Проект програми УПСР», «Пам'яті Паризької Комуни», а також «Відкритий лист Голові Ради Народних Комісарів УСРР Х.Г. Раковському». 10 жовтня 1919 р. Грушевський уклав угоду з керівництвом Дніпросоюзу про видання праць українських вчених, які перебували в еміграції.

Перший рік діяльності УСІ був присвячений головним чином завданню формуванню бібліотеки інституту, а у 1921–1922 роках його співробітники займалися переважно видавничою і лекторською діяльністю. Ще в 1920 р. у міжнародній серії УСІ вийшла з друку підготовлена Грушевським «Антологія української літератури до смерті Шевченка» французькою мовою обсягом 144 сторінок зі вступною статтею одного з авторитетних філологів професора А. Мейса. Також було видано французькою мовою «Історію України» Грушевського.

Крім названих книг, які з метою інформування світової громадськості розсилалися безкоштовно в іноземні публічні бібліотеки, університети, вченим передбачалося надрукувати «Антологію» та «Історію України» англійською мовою, а також були підготовлені і перекладені на французьку мову «Економічна географія України» Івана Фещенка-Чопівського, книги про українське мистецтво і музику. Через брак коштів ці плани не були реалізовані.

Серед виданих УСІ книжок були праці Грушевського «Початки громадянства. Генетична соціологія» та «З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманів і женецький соціалістичний гурток». В основу пер-

шої монографії, виданої в 1921 р., були покладені лекції, які Грушевський читав упродовж 1920–1921 рр. для української інтелігенції і студентської молоді на курсах, організованих УСІ. Цю книжку можна вважати свого роду підручником для студій з соціології. Значення «Початків громадянства» полягало в тому, що це була перша книга українською мовою, яка подавала в систематизованому вигляді теоретичні та історичні проблеми соціології з включенням західноєвропейських соціологічних концепцій, визначала початки заснування української соціології. Не менш важливою була друга книга, яка побачила світ в 1922 р. Вона являє собою збірник матеріалів з української політичної думки другої половини XIX ст.ття [18].

Крім соціологічних праць Грушевського, були видані монографії В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського, Катерини Грушевської – доньки вченого. В цілому під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 12 книг. З 1921 р. праці співробітників інституту особливо часто надходили для українців Галичини і США. Паралельно Грушевський безкоштовно надсилав до закордонних бібліотек німецько-і франкомовні переклади своїх книг, зроблені ним самим і видані обмеженим тиражем у видавництві Дніпросоюзу. Їх одержали, зокрема, бібліотеки Оксфордського і Кембриджського університетів (Англія), Смітсонівського, Масачусетського технологічного інститутів, Гарвардського університету (США).

1 лютого 1921 р. в приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями Грушевського і Антоновича розпочалося читання безплатних загальнодоступних курсів з суспільних наук для українських емігрантів. Вони тривали з перервами близько року і охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії [17, с. 51].

Наприкінці 1922 р. Дніпросоюз припинив видання книг через брак коштів, пов'язаний з небажанням і неможливістю українських громадян купувати книжки за цінами, які б давали змогу продовжувати видавничу діяльність. Фактично в цей період діяльність інституту припинилася, хоча Грушевський ще й у 1923 р. надсилав книжки у США до В. Кузіва, фінансово уможлиблюючи тим самим своє перебування за кордоном.

Грушевський все ще не міг змиритися з думкою, що ця ситуація була спричинена не особистим ставленням до нього, а небажанням кіл української еміграції «інвестувати» у його соціалістичні орієнтації радянське фільство. Було відомо і про несприйняття Грушевським дій Симона Петлюри, про розходження з іншими українськими політичними діячами, які відкидали можливість співпраці з більшовицьким режимом. Грушевський категорично не прийняв пропозицію Володимира Винниченка про співпрацю навіть у справі допомоги голодуючим, негативно відреагував на Винниченкову пропозицію у березні 1922 р. створити єдиний фронт соціалістичних сил.

Як слушно зауважив Аркадій Жуковський, в кінці пе-

ребування в еміграції Грушевський залишився «в ізоляції з малою групою найближчих дорадників, які згодом зі своїм лідером повернулися в Радянську Україну, де, за винятком Миколи Шрага, всі загинули у катівнях більшовицької системи» [2, с. 103].

В січні 1921 р. за ініціативою Союзу українських журналістів і письменників група професорів-емігрантів, які мешкали в Австрії, вирішила заснувати у Відні Український вільний університет. Його ректором мав стати Грушевський, а заступниками ректора було обрано професорів – філолога Олександра Колесу і юриста Станіслава Дністрянського, які одночасно виконували функції деканів, відповідно, філософського факультету і факультету права і політичних наук. Проте невдовзі внаслідок розбіжності поглядів з іншими членами керівництва університету Грушевський відмовився від роботи в ньому.

Суть конфлікту полягала в тому, що Грушевський вимагав надання більшої самостійності очолюваному ним соціологічному інституту – складової частини майбутнього університету – в справі призначення професорів, доцентів і лекторів, але без врахування академічної кваліфікації для професорів та академічного цензу для слухачів. Інші члени керівництва, яких підтримала більшість присутніх у Відні професорів і доцентів, прагнули організувати університет на зразок вищих навчальних закладів [17, с. 50–51]. Зрештою, Грушевський і його колеги зосередили увагу на УСІ, який, не дивлячись на здобутки і очевидні перспективи, припинив діяльність.

Ще до від'їзду в Україну Грушевський визначив своє ставлення до керівництва Всеукраїнської академії наук (ВУАН). На його переконання, тодішній академічний «істеблїшмент» поступово знищував національний характер академії, оскільки керівниками є «люде українству неприхильні» [14, с. 58]. До таких «неприхильних» були віднесені академіки віце-президент Сергій Єфремов, неодмінний секретар Агатангел Кримський, голова управи Андрій Лобода. Справа ускладнювалась ще й тим, що Грушевський вважав, що Українська академія наук – УАН (саме така назва існувала до 1921 року, коли до цієї аббревіатури було додано букву «В», що означало – Всеукраїнська академія наук) мала вирости з Українського Наукового Товариства (УНТ) у Києві, а не спиратись на підтримку будь-якого режиму. Однак перемогла не ця концепція, а модель, запропонована Володимиром Вернадським і Миколою Василенком. УАН, як відомо, створили за гетьмана Павла Скоропадського у листопаді 1918 р.

Грушевський тоді відмовився увійти до її складу. В грудні 1918 р., після повалення гетьманського уряду, він знов спробував провести у життя свою концепцію створення академії, але Директорія не підтримала ідеї Грушевського щодо нової організації УАН на базі УНТ. У 1921 р. заступник голови УНТ Агатангел Кримський та його прибічники фактично поставили хреста на спробах Грушевського, погодившись на повне влиття УНТ в структуру Академії згідно з директивою наркомату освіти УСРР, що було за-

кріплено постановою академічного спільного зібрання від 22 травня 1921 р. [14 с. 52].

З боку президії ВУАН до Грушевського сформувався підозріле або у кращому випадку стримане ставлення. У січні 1924 р. Сергій Єфремов фіксує у щоденнику: «Дух старого інтригана вже чутно. Вже хтось заздалегідь силкується заграти на популярному колись іменню доброго вченого і кепського політика. Коли додати до цього, що й російські ворожі Академії сфери покладають на Грушевського надії, що він розвалить Академію (такі чутки уперто кружляють), то матимемо досить духовиту атмосферу. Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до Академії, бо вона зробилася «з неправого ложа»; потім за Директорії він захожувався, щоб таки справді її розвалити, а тепер...» [10, с. 51]. Три крапки, поставлені Єфремовим наприкінці цього запису, точно вказали на конфліктний потенціал і на майбутню конфронтацію, провина за яку і на Грушевському, і на його критиках.

За умов еміграції колишні політичні перемоги Грушевського над своїми опонентами в УПСР поступово почали обертатись поразками. Липнева 1923 р. конференція УПСР, прийняті рішення показали, що гору беруть сили, очолювані Микитом Шаповалом. Вони засуджували прорадянську позицію Грушевського, а розкол в УПСР поглибився [19, с. 460–461].

Грушевський починає дедалі частіше зустрічатись з повпредом УСРР у Відні Михайлом Левицьким. Захвилювалася українська еміграція. Наприкінці вересня 1923 р. до Відня приїхав Матвій Стахів із завданням (до речі, від празького середовища Микити Шаповала і Никифора Григорієва) відмовити Грушевського повертатись в УСРР і пообіцяти йому кафедрі історії України в Українському Вільному Університеті. Згадуючи про реакцію Грушевського, Стахів згодом у спогадах цитував його слова: «Політичних заяв на користь советської влади ніколи не складаю, рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації буду конечно потрібний» [2, с. 109].

Коментуючи намір Грушевського повернутись в Україну, Микита Шаповал та його прибічники зазначали: «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку» [6, с. 109]. У статті «Політична смерть М. Грушевського», датованій 18 березня 1924 р., Шаповал писав: «Понизитись же до «сменовеховства», до Слалових, Моркотунів, Поршів, Тютюнників і т[ому] под[ібних] український політик, тим більш соціаліст, не повинен. Те, що Грушевський згодився з трактуванням себе з боку большевиків, як «сменовеховець»..., є убивчою характеристикою для його... Гідність першого громадянина Самостійної Вільної України Грушевський прийняв як титул сменовеховця – цим і викреслив він себе з числа борців за Україну» [20, с. 59].

Взаємини Шаповала і Грушевського були різними у різних періоди. Так, збереглися листи останнього Шаповалові

до 1921 р., які починалися не інакше як «Дорогий Микито Юхимовичу!» Важливе, а іноді і вирішальне місце серед чинників протистояння цих неординарних особистостей посідав психологічний. Миттєві зіткнення і довготривалі конфлікти вдач, герць імпульсів психіки, екзистенційних его, характерів, емоцій, амбіцій, етики якраз часто і втворювали складну мозаїку їхніх взаємин [21].

Вирішивши повернутись в Україну, Грушевський відкинув можливість вдаватися до будь-якої зовнішньої, за межами України, сили для реалізації своїх ідей, відкидав тягар еміграції з її не лише нелегким побутом, а й політичними чварами, розбратом, песимізмом. Не варто ігнорувати і те, що прагнення багатьох українців-емігрантів повернутись в Україну активно заохочувалося більшовицькою агентурою за кордоном, яка для цього використовувала доволі широкий спектр впливів і можливостей (це, до речі, ще ніколи не було належним чином проаналізовано і оцінено). Як зауважував Григорій Костюк, більшовики прагнули перетягнути на підвладну їм територію «все найсвідоміше, найактивніше серед української еміграції. Потрібно було для того, щоб там безборонних їх знищити. Це була метода. Продумана і широко накреслена. І багатьох наших діячів, учених і письменників, що пішли були на цю провокацію, спіткала згодом трагічна доля» [22, с. 91].

Критика шаповалівців на адресу Грушевського була засуджена його прибічниками. В травні 1924 р. у пресі УСРР було оголошено документ, що одержав назву «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, які його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурної роботи. В підготовці цього документа брали участь з-поміж інших Василь Мазуренко, Микола Чечель, Микола Шраг, Павло Христюк, які вже повернулися на той час в УСРР.

Вони розуміли, що саме повернення в Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Однак вони акцептували їх за умов політики «українізації», яка для них на практиці означала дерусифікацію. За відносно короткий час ця лінія, хоча й наражалася на опір великодержавних російських шовіністів, дала деякі позитивні результати в галузі освіти, науки, культури тощо [23].

Вважав компромісом своє повернення в Україну і Грушевський. За його словами, це було бажання «відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовки культурних чи національних вимог українського люду і заразом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України» [17, с. 55].

Близький до Грушевського Павло Христюк так опишував згадані події: «Наша група – «віденців» – стала на становищі нової програми лівих укр. соц.-рев. (що її було

надруковано в журналі «Борітеся – поборете») і повороту на Радянську Україну.

Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до комуністичної програми, але... не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо...

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з Радвладою. Частина (Шраг, В. Залізник і я) пропонували повернутись організовано, всім разом, здекларувавши на Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський – члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад...» [24, арк. 19 зв., 20–20 зв.].

Христюк свідчив, що він і його колеги по партії повернулись «як радянці, для праці з радянським урядом». За його словами, в Україні вони з'ясували, що «немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку-будь партію, які-будь зв'язки з есерівщиною, наслідком цього рішення і було надруковано у «Вістях» заяву «віденців» і тих, що до них приєднались (ідеться про «Декларацію 66-ти». – Ю. Ш.), про розрив зв'язків з есерівщиною». Характерно, що Христюк не приховував у зв'язку з цим певної конфліктної ситуації: «Черкаський та Лизанівський були особливо невдоволені з моєї різкої постановки питання, заявивши, що вони можуть здискредитувати мою ліву позицію тепер вказівкою на участь в уряді Директорії тощо, що викликало з мого боку лист до ред[акції] «Вістей», який, проте, не був оголошений...» [24, арк. 5 зв.].

Навряд чи можна погодитися з категоричними трактуванням повернення Грушевського як «зрадницького» кроку не лише через те, що більшовицька влада деякі, хоча й формальні, поступки своїм учорашнім ворогам спочатку все-таки зробила, а й тому, що Грушевський і ті, хто з ним повернувся з-за кордону, їхали в Україну зовсім не з мотивів безоглядного колабораціонізму.

Микола Ковалевський, якому у 1922 р. довелось зустрічатись з Грушевським, згадував: «Михайло Грушевський... висував свою давню теорію... про позитивне значення в українській історії так званих «татарських людей», себто тих українців, які під час татарської займанщини використовували різні урядові функції і доручення татарської влади і при тім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури... Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію «татарських людей», вважаючи що і в обставинах советської займанщини ці люди відіграють таку саму позитивну роль, як і «татарські люди» в XII–XIV віках» [25, с. 599–600].

Інакше потрактували мотиви повернення Грушевського в офіційних комуністичних джерелах. Ось що, напри-

клад, говорив секретар ЦК КП(б)У Микола Попов у доповіді на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 р.: «І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти радянської влади, про певний маневрений перехід від одкритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923–1924 рр. захоплює дуже широкі кола української контрреволюційної еміграції.

На Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР – найвпливовішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським – Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніконовський, що був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 року, ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження» [26, с. 112].

Безумовно, були у Грушевського певні надії на переродження комуністичного режиму. Та як людина із сумішню народницьких і соціалістичних переконань, він розраховував, зрозуміло, не на «буржуазне переродження». Недаремно він, невдовзі після повернення в Україну, в одній із розмов зазначив: «Марксизм на Україні починає занепадати, та це, властиво, й повинно бути так... Промисловість на Україні зруйновано на 50%. Без іноземних капіталів, гадаю, зовсім не обійтись» [27, арк. 26].

Власну версію дій Грушевського та його прибічників дав у «Заповіті борцям за визволення» (1949 р.) Володимир Винниченко: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобуття нашої революції...» [28, с. 49]. На думку Олександра Оглоблина, Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, – тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки» [29, с. 38].

Навряд чи можна забувати і про те, що вже сама по собі постать Грушевського була для багатьох людей знаковою, символічною, оскільки, за словами вже згаданого Микити Шаповала, саме Грушевському «українство колись дало мандат представництва ідеї укр[аїнської] державності» [20, с. 59]. Недаремно партійно-державні структури і ГПУ розглядали Грушевського у контексті його минулої політичної діяльності, а сама наявність його в УСРР з самого початку була для них чинником потенційного напруження, можливих антибільшовицьких «змов», «заколотів», стимулом боротьби за ідею незалежності України.

2 листопада 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському» [6, с. 34]. 10 листопада питання про повернення Грушевського розглянули у Москві на засіданні Політбюро ЦК РКП(б); також було ухвалено позитивне рішення.

Протягом листопада були вирішені питання про роботу Грушевського в ВУАН, виділення помешкання для його сім'ї тощо. Наприкінці місяця співробітник Представни-

цтва УСРР в Австрії М. Левицький повідомив Грушевському про можливість переїзду в Україну. У листопаді 1923 р. Левицький отримав таку директиву Володимира Затонського: «Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президента, то Наркомос таку кандидатуру підтримуватиме». Хоч далі робилося застереження, що чимало українських академіків настроєні проти, а посада президента – виборна. Левицький часто спілкувався з Грушевським і натяки передав [6, с. 51].

28 листопада 1923 р. Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) задовольнила клопотання Грушевського про дозвіл йому на в'їзд в УСРР. 17 грудня 1923 р. Спільне зібрання ВУАН заслухало життєпис, реєстр праць і оцінку наукової діяльності Грушевського, а на наступному зібранні 31 грудня таємним голосуванням його (за його попередньою згодою) було обрано дійсним академіком по кафедрі української історії [14, с. 59].

Розуміючи складність свого майбутнього становища в УСРР, Грушевський ще до повернення добився двох, як він гадав, серйозних «охоронних» грамот для себе. Перша – це лист від 29 грудня 1923 р. за підписами Голови Григорія Петровського та секретаря ВУЦВК Панаса Буценка, за яким йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» і обіцялося, що «з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється» [14, с. 61]. Копія листа була зачитана на Спільному зібранні ВУАН 28 січня 1924 р., внесена до протоколу і окремо докладена до паперів цих зборів.

Другою «грамотою» був лист за підписами Голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря та голови ГПУ УСРР Всеволода Балицького, в якому запевнялося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає» [30, арк. 7].

Жодну з цих обіцянок ніколи не буде виконано: Грушевський не стане Президентом ВУАН, у червні 1927 р. його буде піддано раптовому і тотальному обшуку, у 1931 р. йому негласно заборонять мешкати в Україні, у березні 1931 р. його заарештують, а переслідувати будуть до самої його смерті у Кисловодську у листопаді 1934 р. Про все це Грушевський не міг знати, коли 2 березня 1924 р. з родиною виїхав з Відня до Києва.

На завершення слід підкреслити, що мотиви і обставини повернення Михайла Грушевського ще потребують скрупульозної уваги дослідників. Насамперед з огляду на необхідність створення повноцінної наукової біографії вченого.

ПОСИЛАННЯ

1. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11; Масненко В.В. М.С. Грушевський і Український соціологічний інститут // Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С. 96–99; Потульніцький В.А. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний

журнал. – 1992. – № 2; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. – 1996. – № 1–4; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1; Бевз Т.А. Партия соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008. та ін.

2. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.

3. Шаповал Ю.І. Дмитро Ісаевич: повернення в історію // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність. Збірник наукових праць. – Вип. – 5. – Львів, 1998. – С. 671–688.

4. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.

5. Трошинський В.П. Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. – Рік видання 1. – Число 1. – К./Чикаго, 1992. – С. 98–99.

6. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 10, спр. 194.

8. УПСР та її завдання // Борітеся-Поборете! – 1920. – № 1. – С. 48.

9. Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет / Под. ред. Д. Мануильского и С. Дукельского. – Харьков, 1921. – 429 с.

10. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 848 с. Див. також: Болабольченко А. Всеволод Голубович і «справа УПСР». – К., 1993. – 55 с.

11. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13–30.

12. Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 190–203.

13. Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – 184 с.

14. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 321 с.

15. Лист М. Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х. Раковського // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – С. 278.

16. Гусев В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вилання за межі федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119–128; Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – М., 1996. – 336 с.

17. Потульніцький В.А. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – 162 с.

18. Потульніцький В.А. М. Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1991. – С. 3–19.

19. Бевз Т.А. Партия соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008. – 587 с.

20. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56–59.

21. Юренко О. Шаповалознавство чи «Микитологія»? Несвяткові думки ювілейного року // Літературна Україна. – 2002. – 19 вересня.

22. Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (Паралелі). – Вашингтон – Київ, 2002. – 412 с.

23. Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46–55; Дашкевич Ярослав. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х років // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня (№ 40); Liber George O. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. Cambridge University Press, 1992; «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. За ред. В.А. Смолія. – Київ, 2003; Борисенко Е. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. – М., 2006; Шаповал Ю.И. Александр Шумский: судьба наркома в империи «позитивного действия» // Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции. – К., 10–12 октября 2013 г. – Москва, 2014. – С. 54–64 та ін.

24. Галузеви державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ), спр. 59881, ФП. – Т. 7.

25. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 717 с.

26. Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української

парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – № 7. – С. 112.

27. ГДА СБУ, справа-формуляр на М. Грушевського 7537. – Т. 1.
28. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – 127 с.

29. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк. – Торонто – Київ – Париж, 1993. – 153 с.

30. ГДА СБУ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537. – Т. 4.

Шаповал Ю.И. Михаил Грушевский: эмиграция и возвращение в Украину (1919–1924)

Освещаются обстоятельства пребывания М. Грушевского в вынужденной эмиграции в 1919–1924 гг., мотивы и обстоятельства его возвращения в коммунизированной Украину.

Ключевые слова: Грушевский, эмиграция, УПСР, КП(б)У, ВУАН, возвращение.

Shapoval Yu.I. Mykhailo Hrushevsky: emigration and return to Ukraine (1919–1924)

The circumstances of M. Hrushevsky's stay in forced emigration in 1919–1924, motives and circumstances of his return to Ukraine under communists are elucidated.

Key words: Hrushevsky, emigration, UPSR, CP(b)U, VUAN, return.

24.03.2018 р.

УДК 94(477):324(352) «192»

І.В.Мошук

**ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ГЛУХІВЩИНІ
У 20-ті РОКИ ХХ СТ.**

У статті на базі архівних джерел досліджуються проблеми формування місцевих владних структур на теренах Глухівщини в період утвердження радянської влади в Україні. Аналізуються питання становлення та розвитку виборчого законодавства у зазначений час, обґрунтовуються причини та наслідки проведення виборчої кампанії на Глухівщині у 1927–1929 роках.

Ключові слова: виборча система, формування списків, виборче законодавство, мережа рад, депутати.

В сучасних умовах реформування органів місцевого самоврядування постає актуальними вивчення історичного досвіду вирішення зазначених проблем. Неупереджений аналіз, осмислення процесу формування місцевих органів радянської влади у перше десятиліття її становлення є однією з умов запобігання повторення помилок минулого, створення дійсного самоуправління народу, що повинно реалізуватись у дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

На сьогоднішній день стало можливим вивчення та переосмислення даної проблеми з нових позицій на базі місцевих матеріалів, а саме на прикладі Глухівщини як складової частини України, де проглядаються й загальні тенденції, й певні особливості.

Проблема формування місцевих органів влади в зазначений період не знайшла всеохоплюючого висвітлення в історичній літературі, хоча значна кількість дотичних до теми питань порушувалася. У радянській історіографії питання висвітлювалися однобоко, без аналізу причин та наслідків процесу розвитку радянського виборчого права (А.В. Гонтар [1], К.В. Гусев [2], А.Т. Давидюк [3], А.І. Кім [4], Ю.С. Кукушкін [5], А.І. Лепьошкін [6], П.Л. Рудик [7]).

Після проголошення незалежності України з'явилися перші публікації, пов'язані з новим підходом до оцінки подій політичного життя України в 20-х рр. ХХ ст. Висвітленню становлення та розвитку виборчого законодавства в Україні присвячено низку досліджень, у яких автори Н. Богашева, Ю. Ключковський [8], В.М. Єрмалаєв [9], М. Рибачук, І. Шкурат [10], М.О. Мягков [11], Г.П. Пономарьова [12], В.В. Павленко [13] та ін. вивчають природу народовладдя, аналізують виборчу систему того чи іншого періоду історії нашої країни, вплив її на формування місцевих органів влади. Але коло науково-дослідницьких завдань, вирішенню яких присвячені ці праці, не передбачали цілісного висвітлення проблеми формування місцевих владних структур на теренах Глухівщини в період становлення радянської влади в Україні. Враховуючи те, що певні аспекти означеної проблематики вже знайшли своє відображення в науковій літературі, автор статті спробує, використовуючи наукові та краєзнавчі публікації на основі регіональної джерельної бази, проаналізувати процес формування місцевих органів влади, окреслити загальні риси і тенденції цього процесу у зазначеному регіоні у визначений період. На нашу думку, розвиток української державності і процес реформування виборчого законодавства може бути більш ефективним при вивченні та врахуванні власної практики державотворення.

Процес встановлення більшовицької влади в Україні супроводжувався створенням мережі рад із контрольованим складом депутатів. Ради від часу свого виникнення ніколи не мали фактичної політичної влади, оскільки створювались і діяли під контролем комуністичної партії. Органи радянської влади були лише вітриною або фасадом, за яким приховувалася реальна влада партії. Узурпація владних функцій рад компартійними структурами відтворювалася під час кожного оновлення їхнього складу. Тому вибори до органів радянської влади завжди були для партійного апарату справою величезного політичного значення. Щоб утримати контроль над країною, партія розробила таку виборчу процедуру, яка дозволяла їй штучно підбирати персональний склад органів влади за всіма параметрами: класовим походженням, партійною приналежністю, демократичними ознаками, особистими якостями. Для цього проводилася ретельна підготовка виборчих кампаній, перевірка списків виборців, продумувалися всі заходи агітаційного характеру [14]. Вибори до рад у 20–30-х рр ХХ ст. не стільки втілювали права громадян самостійно вирішувати питання місцевого значення, скільки реалізовували демократичними способа-

АВТОРИ

Абакумова Вікторія Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Артемова Людмила Вікторівна – краєзнавець, м. Глухів.

Бакалець Олексій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Барабаш Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри соціально-політичних та економічних дисциплін Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Білоусько Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей трипільської культури» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Бичковська Ганна Миколаївна – молодший науковий співробітник (за сумісництвом) Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Будзар Марина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету ім. Б. Грінченка.

Булик Наталія Михайлівна – докторант відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Бурда Ірина Олегівна – студентка факультету філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Василенко Андрій Анатолійович – науковий співробітник відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства факультету культурології Київського національного університету культури і мистецтв.

В'ялець Андрій Васильович – заступник генерального директора з наукової роботи Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця».

Глухенький Андрій Анатолійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Горькова Анастасія Олексіївна – вчений секретар Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Гриценко Андрій Петрович – кандидат педагогічних наук, директор комунального закладу Березівської сільської ради «Слоутський навчально-виховний комплекс», старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Данько Сергій Миколайович – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Демиденко Надія Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка кафедри Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Дем'яненко Наталія Дмитрівна – завідувач науково-дослідного сектору «Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Діденко Яніна Леонідівна – учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Дунайна Ірина Григорівна – молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Железко Костянтин Анатолійович – магістр історії, аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Железко Роман Анатолійович – магістр історії, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Заїка Віктор Володимирович – старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Заїка Олена Яківна – кандидат педагогічних наук, доцент Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Зайцева Вікторія Олександрівна – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Заремський Мечислав Йосипович – кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії та політології Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Земанек Антон Олегович – магістр, інженер KPMG Audit s.r.o (Прага, Чеська Республіка).

Іваненко Аліна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Іванченко Леся Антонівна – кандидат історичних наук, краєзнавець.

Католик Андрій Віталійович – старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін, заступник директора з навчальної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Клюєв Андрій Миколайович – магістрант Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Ковальов Олександр Єгорович – доцент кафедри теорії і методики початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Коваленко Михайло Володимирович – магістр, молодший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Кондратенко Наталія Григорівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Константинов Володимир Олександрович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Костюк Наталія Василівна – молодший науковий співробітник науково-дослідного сектору «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН.

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Кужельна Олена Валеріївна – начальник організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради.

Лесик Людмила Василівна – вчитель історії, правознавства Ніжинської загальноосвітньої школи I–II ступенів № 12.

Лебедева Юлія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства.

Ликова Оксана Григорівна – науковий співробітник відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Луняк Євген Миколайович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Марченко Микола Олександрович – краєзнавець, м. Глухів.

Махота Олена Олегівна – технік I категорії науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринаського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Міллер Наталія Василівна – учитель української мови і літератури Воронізького навчально-виховного комплексу Шосткинського району Сумської області.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Мірошниченко Надія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мошик Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного заповідника «Глухів».

Назарова Віра Валеріївна – генеалог, засновник сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується...», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні».

Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Нікітін Віктор Григорович – кандидат медичних наук, краєзнавець, м. Конотоп.

Новікова-Вигран Оксана Сергіївна – генеральний директор Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця».

Онопрієнко Олена Володимирівна – головний зберігач фондів Глухівського міського краєзнавчого музею.

Орлов Владлен Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного сектору стаціонарних і пересувних виставок Полтавського музею авіації і космонавтики.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор журналу «Сіверянський літопис».

Пістоленко Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка науково-дослідного сектору науково-освітньої роботи Полтавського музею авіації і космонавтики.

Попружна Алла Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін Академії державної пенітенціарної служби.

Ревага Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Рой Світлана Вікторівна – науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Сумського національного аграрного університету.

Романченко Олександр Дмитрович – начальник наукового відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Руденок Володимир Якович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Салата Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший офіцер командування Сухопутних військ Збройних сил України

Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Національного фармацевтичного університету.

Сенченко Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Снагощенко Валентина Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Солодка Катерина Юріївна – студентка Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Старенький Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Старченко Віра Іванівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Степанова Оксана Валеріївна – аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Степенькін Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач історичного музею Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Сулима Оксана Сергіївна – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Татарчук Віталій Вячеславович – завідувач відділу історії Київського політехнічного інституту Державного політехнічного музею при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського».

Терех Микола Іванович – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Тетеря Дмитро Адольфович – завідувач науково-дослідного відділу «Музей трипільської культури» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Тетеря Світлана Анатоліївна – завідувач науково-дослідного сектору «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Тищенко Костянтин Миколайович – доктор філологічних наук, професор кафедри мов і літератур

Близького та Середнього Сходу Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Ткаченко Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідного сектору Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Токарев Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Троцька Валентина Іванівна – старший науковий співробітник відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Тюльпа Світлана Петрівна – аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Федусь Дар'я Михайлівна – аспірант Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Харковенко Роман Володимирович – головний спеціаліст відділу розвитку історико-культурних заповідників управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України.

Хармак Марина Миколаївна – завідувачка відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Черевко Ірина Анатоліївна – кандидат геологічних наук, завідувачка наукового сектору Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Чернякова Яна Володимирівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Чечель Жанна Анатоліївна – старший науковий співробітник відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Чурочкін Олександр Анатолійович – протоієрей, кандидат богослов'я, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, настоятель парафії Різдва Богородиці с. Нова Слобода Путивльського району.

Шаповал Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – магістр, завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Шкіра Людмила Миколаївна – завідувачка науково-дослідного відділу «Музей історії народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шкіра Микола Володимирович – завідувач науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шкіра Наталія Миколаївна – провідний екскурсовод науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Юрченко Сергій Борисович – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування, м. Київ.

Юхно Федір Анатолійович – аспірант кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Яненко Анна Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Янченко Володимир Володимирович – кандидат історичних наук, президент «Парку Київська Русь».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 11

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 23.04.2018 р.

Формат 60×84/8.

Ум. друк. арк. 53.47. Обл.-вид. арк. 69.57.

Наклад 100 прим. Зам. № 1528.

Видавець

Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380 (44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач

ПП. Лисенко М.М.

м. Ніжин, вул. Шевченка, 20

тел./факс: +380-4631-90995; e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)